

आधुनिक सन्दर्भे रामायणस्य उपयोगिता

Tanmoy Jana ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University,
Jorabat, Meghalaya, India.

सार

रामायणस्य प्रत्येकस्य सहस्रस्य प्रथमाक्षरस्य आरम्भः गायत्रीमन्त्रस्य एव अक्षरेण भवति इति विद्वांसः मन्यन्ते। यद्यपि वाल्मीकिस्य रामायणम् अनुष्टुप् छन्दः-प्रधानं काव्यं तथापि तस्मिन् अन्येषु छन्देषु श्लोकाः अपि प्राप्यन्ते। महर्षिवाल्मीकिनाम्ना उपलभ्यमानस्य 'रामायणस्य' वर्तमानप्रतिः सप्तकाण्डेषु २४००० श्लोकेषु च प्राप्यते। वाल्मीकिस्य काव्यं कालस्थानसीमाभिः सीमितं नास्ति। सार्वत्रिकं, नित्यं च। प्राचीनकाव्यत्वेऽपि वाल्मीकिस्य एषा कृतिः काव्यसौन्दर्यस्य, शाश्वतसन्देशस्य, उदात्तभावानां च कारणात् अद्यत्वे अपि समग्रस्य जगतः प्रेरणास्रोतरूपेण वर्तते। रामायणः काव्यकलायाः अद्वितीयं उदाहरणम् अस्ति। यया प्रसाद्वयीशैल्या अस्य काव्यस्य रचना कृता, सा अन्यत्र दुर्लभा अस्ति। वस्तुतः रामचरितस्य विषये श्रीमद्भागवतस्य एतत् वचनं सर्वथा सत्यम् यत् - 'भगवानरामस्य अवतारः न केवलं राक्षसानां वधार्थं, अपितु मानवजीवनस्य उच्चतरमूल्यानां पाठं पाठयितुं अपि आसीत्।' एवं प्रकारेण वाल्मीकिरामायणस्य नायकस्य रामस्य सप्तप्रकरणेषु विभक्ता जीवनकथा न केवलं समग्रमनुष्यस्य प्रेरणादायिनी, अपितु शुभस्य निर्माता अपि अस्ति।

मुख्यशब्दः - रामायणः, सुन्दरकाण्डस्य

प्रस्तावना

अद्यत्वे अस्मिन् वैज्ञानिकयुगे सः निरन्तरप्रगतेः प्रति गच्छति इति सम्पूर्णस्य मानवसमाजस्य कृते अतीव आनन्दस्य विषयः अस्ति। परन्तु एषा प्रगतिः प्रकृतेः आक्रमणस्य पर्यायः अभवत्, या समग्रसृष्टेः कृते प्रमुखा समस्या अस्ति। एतस्याः पर्यावरणसमस्यायाः समाधानार्थं मनुष्याणां कृते पर्यावरणं प्रति चेतना, जागरूकता च आवश्यकी भवति, तदा एव सम्भवति यत् समाजः विकासस्य, स्थिरतायाः, प्रगतेः च मार्गं गन्तुं शक्नोति।।

1. **शिक्षा** - रामायणकालस्य समाजे शिक्षायाः सर्वाधिकमहत्त्वम् आसीत्। डॉ. बाबुराम व्यासस्य मते 'रामायणकालस्य शिक्षायाः मुख्यः सिद्धान्तः अस्ति यत् सत्यार्थं मनुष्यः सभ्यः, सुशिक्षितः, संस्कृतः च भवति तावत् स्वशिक्षायाः उपरि तावत् आश्रितः न भवति यथा तस्य सहजस्वभावस्य मूल्यानां च उपरि आश्रितः भवति। रामायणकालः अध्ययनस्य, अध्यापनस्य च युगः आसीत्। जीवनस्य प्रथमः भागः ब्रह्मचर्यस्य अधीनं शिक्षणाय समर्पितः आसीत्, छात्रस्य गुरुस्य सङ्गतिः, कठोर-अनुशासनस्य अनुसरणं

च कर्तव्यम् आसीत् । एतां परम्परां रामः अपि अनुसृत्य आसीत् ।

अध्ययनकाले यः कठोरः अनुशासनः छात्रस्य नेतृत्वं कर्तव्यः आसीत्, तस्य भविष्ये सः समर्थः व्यक्तिः भवितुम् अशक्नोत् । छात्रजीवनस्य प्रारम्भिकेषु दिनेषु शयनं त्यक्त्वा स्नानं, सायं प्रार्थना, जपः, गृहं, स्वाध्यायः, गुरुशुश्रूषः इत्यादयः नियमाः तस्य समर्थः छात्रः, पूर्णः नागरिकः च कर्तुं सहायकाः आसन् । वैदिकशिक्षायाः अतिरिक्तं क्षत्रियाणां सैन्यशिक्षायाः अथवा युद्धस्य प्रशिक्षणमपि दत्तम् आसीत् । लौकिकशिक्षायाः अन्तर्गतं व्यापार, कृषि इत्यादिषु शिक्षा अन्तर्भवति स्म, यस्य प्रशिक्षणमपि सम्भवतः प्रदत्तम् आसीत् । राजनैतिकशिक्षायाः सर्वाधिकमहत्त्वम् आसीत् । रामायणकाले अन्यललितकलाशिक्षणमपि प्रदत्तम् आसीत् । धर्म-अर्थ-प्रस्तुति-कुशलैः श्रेष्ठैः ब्राह्मणैः रामस्य उत्तमशिक्षा दत्ता ।

2. वैदिकशिक्षा - रामायणकाले प्रत्येकस्य द्विजस्य कृते वैदिकशिक्षा आवश्यकी आसीत् । वैदिकविद्ब्राह्मणाः षडङ्गाः तत्र निवसन्ति स्म । रामः वेदवेदङ्गयोः दार्शनिकः आसीत् । वैदिकज्ञानपाराणां ऋषीणां संख्या प्रचुरता आसीत् । तेषु सुयज्ञ, वामदेव, जबली, कश्यप, वशिष्ठ इत्यादयः प्रमुखाः ऋषयः प्रमुखाः आसन् । रामं विहाय दशरथस्य अन्ये त्रयः पुत्राः अपि वैदिकविदः आसन् । ऋषि-आचार्य-सङ्गमे स्थित्वा वैदिक-शिक्षां प्राप्तुं शक्यते स्म । एतदतिरिक्तं नगरे अपि शिक्षणकेन्द्राणि आसन् यत्र आचार्यः शिष्याणां कृते वैदिक-शिक्षां ददाति स्म । एतेषां विद्यालयानां दायित्वं राजपरिवारानाम् उपरि आसीत् ।

रामायणं वैदिकशिक्षायाः प्रगतेः पूर्णविकसितकालः इति वक्तुं शक्यते । अस्मिन् काले ऋषीणां आश्रमाः वैदिकशिक्षायाः केन्द्राणि आसन् यत्र शिष्याः तिष्ठन्ति स्म, शिक्षणं च सम्पन्नं कुर्वन्ति स्म । वसिष्ठाश्रम, विश्वामित्र आश्रम, अगस्त्य आश्रम इत्यादयः शिक्षायाः एतादृशाः केन्द्राः आसन् । वैदिक उपमानां प्रयोगः महर्षिणा बहुषु स्थानेषु कृतः अस्ति येन समकालीनपर्यावरणं प्रति ध्यानं आकर्षयति ।

3. शस्त्रप्रशिक्षणम् - एतत् विशेषतया क्षत्रियाणां कृते अनिवार्यम् आसीत् । शस्त्रग्रहणं क्षत्रियस्य कर्तव्यम् आसीत् । रामायणकालः युद्धप्रधानैः वीरैः अलङ्कृतः आसीत्, अतः छात्रस्य कृते युद्धस्य सर्वतोमुखप्रशिक्षणम् अनिवार्यम् आसीत् । युद्धस्य ज्ञानं धनुर्वेदात् आगच्छति । धनुशब्दः सर्वप्रकारास्ताणां युद्धविधिना वा प्रयुक्तः आसीत् । योग्यगुरुमार्गदर्शने शस्त्रज्ञानं प्राप्त्वा विविधयुद्धविधिस्ताभ्यासः अत्यावश्यकः आसीत् । युद्धस्य व्यावहारिकं अनुभवं प्राप्तुं राजकुमारः वरिष्ठसैन्यपदाधिकारिभिः सह युद्धक्षेत्रे प्रेषितः । रामायणे राम-अङ्गदयोः सैन्य-अभियानेषु प्रेषितत्वस्य उल्लेखः अस्ति । विभिन्नविधिस्ताप्रशिक्षणं विहाय सैनिकानाम् मल्लयुद्धस्य, हस्तहस्तयुद्धस्य च प्रशिक्षणं दत्तम् आसीत् । रामायणकाले सेनायाः चत्वारः भागाः आसन् – गजः, अश्वः, रथः, पादः च । एतानि चत्वारि शरीराणि मनसि कृत्वा छात्राणां अश्वसवारी, अश्वसवारी, स्थिरसञ्चालनं च तेषां नियन्त्रणं च प्रशिक्षणं दत्तम्

4. **नैतिकशिक्षा** - मनुष्यस्य आत्मत्यागस्य कृते नैतिकशिक्षा आवश्यकी भवति। रामायणे मनुष्यस्य विकासाय नैतिकता अतीव आवश्यकं तत्त्वं मन्यते। नैतिकशिक्षायाः किमपि प्रकारेण उपेक्षा कर्तुं न शक्यते यतोहि आदर्शजीवनस्य निर्माणार्थं नैतिकमूल्यानां संवर्धनं आवश्यकम् अस्ति।

चरित्रबलं, कर्तव्यनिष्ठा, सत्यं, नैतिकता, शरीरस्य शुद्धता, इन्द्रियाणां मनसः च नियन्त्रणम् इत्यादयः शिक्षितस्य लक्षणानि सन्ति ये जीवनस्य सम्यक् उपयोगे तस्य सहायकाः भवन्ति रामायणे नैतिकतायाः प्रमुखं स्थानम् अस्ति। कविः अनेकेषु स्थानेषु नैतिकतायाः उल्लेखं कृतवान् अस्ति। अयोध्यायाः जनाः नैतिकगुणैः पूर्णाः आसन्, अतः अनुमानं कर्तुं शक्यते यत् गुरुसङ्गमे स्थित्वा शिष्यः ज्ञानं प्राप्य नैतिकशिक्षा अपि प्राप्नोति स्म, यः कोऽपि नैतिकता उल्लङ्घयति स्म तस्य दण्डः भवति स्म। यदा बाली नैतिकतामार्गात् भ्रष्टा अभवत् तदा श्रीरामः स्वप्राणान् दण्डरूपेण गृहीत्वा तस्मै नैतिकज्ञानं प्रदत्तवान्। एतेन उदाहरणेन सिद्धं भवति यत् नैतिकरूपेण पतितस्य व्यक्तिः समाजे स्थानं नासीत्, तस्य दण्डः च राज्ञः नैतिकः कर्तव्यः आसीत्। शास्त्रेषु उल्लिखितानां नियमानाम् उपयोगः नैतिककर्तव्य-अधर्मयोः निर्धारणाय भवति स्म।

5. **लौकिकशिक्षा** - रामायणस्य आधारेण तत्कालीनसमाजस्य रुचिः शिक्षायाः सर्वेषां भागानां अध्ययने आसीत्। रामायणे विविधस्थानेषु साहित्यशिक्षायाः उल्लेखः अभवत्, यस्मात् तस्य महत्त्वं न्यूनं नासीत् इति वक्तुं शक्यते। राजा दशरथस्य यज्ञं कर्तुं ये विद्वांसः आगताः तेषु एकः अपि विद्वान् नासीत् यः व्याकरणादिषट्पक्षेषु अज्ञानी आसीत्। गुरुसन्निधौ जीवनं शास्त्रशिक्षा प्राप्ता। स्वयं रामः सर्वविज्ञाननिपुणः धर्मार्थं सदा प्रयत्नशीलः आसीत्। शास्त्रज्ञानं विहाय जनानां इतिहासस्य ज्ञानमपि आसीत्। धर्मदर्शनराजनीतिदिविषयेषु वादविमर्शानां आयोजनं कृतम्। शिक्षायाः माध्यमं संस्कृतभाषा, प्राकृतभाषा च आसीत्, द्विजसंस्कृत्या भाषिता भाषा, सामान्यजनैः प्रयुक्ता भाषा च प्राकृतभाषा एव भवितुमर्हति स्म।

6. **ललितकला** - ललितकलासु संगीतं, नृत्यं, गायनम्, चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला, नाट्यशास्त्रम् इत्यादयः चरमस्थाने आसन्। नूनम् एतासां कलाशिक्षणस्य व्यवस्था अवश्यमेव आसीत् यतोहि एतासां कलानां रामायणे पर्याप्तं महत्त्वं दत्तम् अस्ति। वास्तुकला, चित्रकला, शिल्पकला इत्यादीनां दृष्ट्या राक्षसाः आर्याणां वानराणां च अपेक्षया अधिककुशलाः कलाकाराः आसन्, यतः लङ्कादेशे स्थिताः वास्तुकलाः अन्याः कलाः च उन्नततरावस्थायां दृश्यन्ते।

7. **चिकित्सा** - ललितकलानां अतिरिक्तं रामायणे चिकित्साशास्त्रस्य अपि उल्लेखः अस्ति। धन्वन्तरी आयुर्वेदस्य प्रसिद्धः आचार्यः आसीत्। अयोध्यायां वैद्याः बहूनि वैद्यकुशलाः आसन्। वानरसमुदायः चिकित्साक्षेत्रे अतीव उन्नतः आसीत्। जाम्बवनस्य औषधविषये विशेषज्ञानम् आसीत्। हिमालये स्थितं औषधं आनेतुं हनुमन्तं प्रेषयति। तेन चत्वारि औषधानि उल्लिखितानि सन्ति - मृतसंजीवनी, विशाल्यकर्णी, सुवर्णकर्णी, सन्धनी च। वानरेषु अन्यः वैद्यः सुशेन् आसीत्, यः बाणक्षतिग्रस्तानां लक्ष्मणविभीषणयोः अतिरिक्तं अन्येषां वानरवीरानाम् अपि चिकित्सां करोति स्म। रामायणकाले अपि शल्यक्रिया कृता स्यात्। "यथा शल्यचिकित्सकः कस्मिंश्चित् चरणे भ्रूणं खण्डयति, तथैव अयं राक्षसः

(रवणः) मां अपि शीघ्रमेव खण्डं करिष्यति" इति सीतायाः शोकसन्दर्भे उक्तम् ।

8. **ज्योतिषशास्त्रम्** - रामायणे अनेकस्थानेषु ज्योतिषशास्त्रस्य उल्लेखः अभवत् । हस्ते रेखाः दृष्ट्वा भविष्यस्य पूर्वानुमानस्य ज्ञानम् अपि प्रचलितम् आसीत् । सीता वनगमनविषये रामाय तदेव प्रमाणं प्रस्तौति यत् सा वनं गमिष्यतीति निश्चितम् ।

"नूनाः अपि भविष्यं वदन्ति स्म।" दुर्वासा मुनिः राजा दशरथस्य वंशस्य विषये भूतकालस्य भविष्यस्य च सर्वाणि वस्तूनि कथितानि आसन्। एतेभ्यः सर्वेभ्यः विषयेभ्यः ज्ञायते यत् जनाः ज्योतिषशास्त्रस्य प्रशिक्षणं प्राप्नुवन्ति स्म अवश्यम्। एते भाग्यकथकाः ज्योतिषिणः समाजे सम्यक् सम्मानिताः आसन्। सर्वः शुभः च शुभप्रसङ्गेषु अशुभशुनानि मन्यन्ते स्म। रामस्य राज्याभिषेकस्य अवसरे अपि ज्योतिषिणः शुभं अशुभं च लक्षणं मन्यन्ते। सुग्रीवः अनेन ज्ञानेन रामस्य गुणान् लक्षणान् च परीक्षते" इति ।

9. **राजनीतिकशिक्षा** - राजपुत्र-क्षत्रियाणां कृते राजनैतिकशिक्षा अनिवार्यम् आसीत् । राजपुत्राणां शिक्षणकाले राजनैतिकशिक्षा अपि दत्ता आसीत्, तेषां बुद्धिः कौशलं च उपयुज्य भारतेन विदेशेन च सम्बद्धानां नीतीनां अवगमने भागं ग्रहीतव्यम् आसीत् । रामः कुशलः राजनेता आसीत् । एतस्य पुष्टिः तदा भवति यदा रामः चित्रकूटम् आगतं भारतं राजनीतिं पाठयति। रामायणे शूर्पणखेन रावणाय राजनीतिविषये उपदेशं दत्तस्य प्रसंगः अस्ति, येन तस्मिन् काले स्त्रियः अपि राजनीतिषु निपुणाः आसन् इति सिद्धयति । मरिच राजनीतिविशेषज्ञः आसीत् । हनुमानजी राजनीतिशास्त्रस्य महान् विद्वान् आसीत्, यतः तस्य कूटनीतिद्वारा स्वकार्यं सम्पादयितुं, शत्रुशक्तेः आकलनम् इत्यादयः विशेषगुणाः आसन् । यदा ते लङ्कायां सीतां अन्वेषयन्ति तदा तस्मिन् एव काले रावणस्य शस्त्रागारं, सेना, विविधानि वाहनानि, सुरक्षासम्बद्धानि व्यवस्थानि च दृष्ट्वा तस्य शक्तिं परीक्षन्ते। दूतस्य च कुशलस्य च कार्याणि सुकुशलतया करोति । रामायणकाले राजनीतिविषये शिक्षा औपचारिकरूपेण प्राप्यते स्म । रामः आचार्यसुधन्वातः युद्धं राजनैतिकशिक्षा च प्राप्तवान् स्यात् । रामः आचार्यसुधन्वातः युद्धं राजनैतिकशिक्षां च प्राप्तवान् । रक्षाः शिक्षाक्षेत्रे अपि अग्रणीः आसीत् अतः अन्यैः शिक्षाभिः सह राजनीतिस्य अपि शिक्षा अपि तस्मै दत्ता स्यात् ।

10. **व्यावसायिकशिक्षा** - एतेषां सर्वेषां शैक्षणिकविषयाणां अतिरिक्तं ये जनाः आजीविकायाः कृते विविधप्रकारस्य व्यवसायं स्वीकृतवन्तः ते अपि अयोध्यापुरीनगरे निवसन्ति स्म । मणिकार, कुम्भकार, सूत्रकर्मी, शास्त्रोपजीवी, मयुरक, क्राक्चिक, वेधकर, रोचक, दंतकर, सुधाकर, गंधोपजीवी, स्वर्णकार, कम्बल एवं कालीन निर्माता, उष्ण जल से स्नान, वैद्य, धपक, शौण्डिक, धोती, दर्जी, ग्राम-गोशाला के लोग। तत्र महतो, नट, केवत इत्यादयः व्यापारिणः निवसन्ति स्म । एतेषु केचन व्यवसायाः पैतृकाः आसन्, केषुचित् व्यवसायेषु शिक्षा अपि प्रदत्ता स्यात् । रामायणे सस्यक्षेत्राणां बहुवारं उल्लेखः कृतः अस्ति तथा च पशुपालनस्य व्यापारः अपि जनानां कृते कृतः आसीत् ।

11. संस्कार - मनुष्यस्य सर्वतोमुखी विकासः संस्कारस्य मुख्यः प्रयोजनम् अस्ति। एते संस्काराः जीवने प्रगतेः मार्गे सुन्दराणि पदानि इव सन्ति, ये मनुष्यस्य विचारान् प्रवृत्तिं च शुद्ध्यन्ति, तस्य निरन्तरम् उन्नयनं च कुर्वन्ति। संस्कारः मानवजीवनस्य एतादृशी आवश्यकता अस्ति यत् यदि तत् न पूर्यते तर्हि मनुष्याणां पशुनां च भेदः न भविष्यति। मनुष्योऽपि पशुवत् अत्यन्तस्वार्थी संकीर्णचित्तः स्वमात्रं जीवति। संस्काराः न केवलं जीवनस्य सर्वतोमुखविकासे योगदानं ददति, एतदतिरिक्तं मनुष्यः तेषां माध्यमेन स्वकर्तव्यं दायित्वं च कर्तुं शिक्षते। मानवजीवनं अनुशासितं आदर्शं च कर्तुं रामायणं सम्यक् शस्त्रम् अस्ति। एतादृशे सति यदि मूल्यानि तस्मिन् न समाविष्टानि सन्ति तर्हि तत् अपूर्ण एव तिष्ठति। अतः रामायणे संस्कारवर्णनम् अपि अस्ति।

एते संस्काराः – नामकरणं, जातकर्म, उपनयनं, विवाहः, अन्येष्टिः च – एते संस्काराः रामायणे उल्लिखिताः वर्णिताः च सन्ति। परन्तु अन्यसंस्कारविषये स्पष्टसूचना न प्राप्यते। संस्कारेषु विवाहस्य, अन्येष्टिः च विस्तृतं वर्णनं भवति। रामायणकाल इव वर्तमानरूपस्य महत्त्वं दत्तम् अस्ति।

उद्देश्यम्

1. सुन्दरकाण्डे रसस्य प्रतिनिधित्वस्य अध्ययनार्थम्
2. सुन्दरकाण्डे उल्लिखितानां विविधानां परिस्थितीनां अध्ययनार्थम्

रामायणे विविधकलानां संरक्षणम् –

ललितकलानां विविधविद्यानां च अस्माकं सभ्यतायाः मूलभूतं धरोहरं कृतम् अस्ति, तेषां प्रोत्साहनाय विकासाय च एताः कलाः राज्यस्य संरक्षणं दत्तवन्तः, कला इत्यादीनां राज्यस्य संरक्षणं, संरक्षणं च अभवत्। अयोध्यायां एतादृशाः बहवः नाट्यसमूहाः आसन्, येषु केवलं महिलाः नृत्यं कुर्वन्ति स्म, अभिनयं च कुर्वन्ति स्म। संगीतशास्त्रे रामः अस्मिन् स्थले सर्वोत्तमः आसीत्। सर्वेषु राज्येषु सङ्गीतनृत्यकलानां संरक्षणं भवति स्म तथा च तानि राज्यानि वाद्यध्वनिना प्रतिध्वनितानि भवन्ति स्म। शुभेषु अवसरेषु उत्सवेषु च सङ्गीतकाराः कुशलाः नर्तकाः च राजदरबारे स्वकलाप्रदर्शनाय आमन्त्रिताः भवन्ति स्म। नृत्यगायनकुशलाः स्त्रियः स्वकलाप्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म, ततः पूर्वं राज्ञः, राज्ञः च तान् दानैः तर्पयति स्म। 'अयोध्यायाः अन्तः कक्ष्याः वाद्यध्वनिभिः प्रतिध्वनिताः आसन्।' किष्किन्धाराजभवने अपि सङ्गीतस्य मधुरताडनं प्रतिध्वनितम् आसीत्, वीणाताले मृदुस्वरेण गायनम् अपि भवति स्म। लङ्कापुरी नृत्यं, संगीतं, चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला इत्यादीनां विविधानां कलानां केन्द्रम् आसीत्। तत्रत्यानां स्त्रियः नृत्यवाद्यकुशलाः आसन्। तस्मिन् काले विविधानि वाद्ययन्त्राणि प्रयुक्तानि आसन्। 'तत्र बहवः स्त्रियः आसन् ये गायनकलाकुशलाः, ये स्वरेण गीतस्य सम्यक् अर्थं व्यञ्जयितुं निपुणाः आसन्।' तत्र बहवः कलाशालाः आसन्।

यत्र विभिन्नप्रकारस्य चित्राणि प्रदर्शितानि आसन्। तत्रत्याः मञ्चः राष्ट्रस्य गृहस्य च चित्रैः अलङ्कृतः आसीत्। अयोध्यायाः प्रासादेषु अपि चित्रशालाः आसन्। भवनानां अलङ्कारार्थं शिल्पस्य उपयोगः भवति स्म। तस्य कालस्य वास्तुकला अतीव उत्तमम् आसीत्। एतेभ्यः कलानां अतिरिक्तं अन्येषु अनेकेषु कलासु निपुणाः शिल्पिनः अपि राज्यस्य आश्रयं प्राप्नुवन्ति स्म। "यतो हि एताः सर्वाः प्रकाराः कलाः राज्यसर्वकारेण संरक्षणं

प्राप्तवन्तः, एताः कलाः यथायोग्यं महत्त्वं प्राप्तवन्तः, कलाकाराः च यथायोग्यं सम्मानं प्राप्नुवन्।

एताः सर्वाः कलाः मिलित्वा अस्माकं संस्कृतिं देशस्य धरोहरं च समृद्धीकरणे सहायकाः आसन्। अतः एताः सर्वाः कलाः प्रदातुं प्रदातुं संरक्षणं कृत्वा राज्यसर्वकारः पर्यावरणं अधिकं कलात्मकं आनन्देन उत्साहेन च परिपूर्णं कर्तुं निश्चितरूपेण सहायकः आसीत्। उपसंहाररूपेण राज्येन रक्षणं रामायणकाले पर्यावरणं उत्तमं, अधिकं सृजनात्मकं च कर्तुं अतीव उपयोगी आसीत्।

सामाजिक उपाय

कस्मिन् अपि राष्ट्रे जनानां योगदानं तस्य सुखसमृद्धौ, प्रगतेः च सर्वाधिकमहत्त्वम् अस्ति । समाजं विना राज्यस्य राज्ञः च महत्त्वं नास्ति, अतः सामाजिकयोगदानं विना केवलं सर्वकारेण कृतैः नियमैः, कृतैः कार्यैः च शुद्धं वातावरणं निर्मातुं न शक्यते। रामायणकाले भारते अपि राज्यसर्वकारेण समाजेन च पर्यावरणसंरक्षणार्थं कृतं कार्यं परस्परसहकार्यं कृतम् । राज्येन निर्मितानाम् नियमानाम् अनुसरणं प्रत्येकस्य नागरिकस्य कर्तव्यम् अभवत् । एतानि प्रत्ययाः न केवलं राज-अधिनियमस्य कारणेन मान्याः आसन्, अपितु प्रत्येकस्य सामाजिकस्य मनसि स्वस्य परिवेशस्य प्रति भावनाः अवश्यं भवन्ति स्म, येन तेषां उदात्त-कर्म-विचार-प्रति निरन्तरं प्रेरणा भवति स्म समाजेन उत्तमवातावरणस्य निर्माणार्थं कर्तव्यस्य कार्यस्य रामायणे स्पष्टतया कोऽपि कार्यसूची न लभ्यते, परन्तु तदपि तत्कालीनस्य प्राकृतिकस्य, नैतिकस्य, सांस्कृतिकस्य च वातावरणस्य सुधारं दृष्ट्वा सहजतया अनुमानं कर्तुं शक्यते यत् विना... जनानां सहकार्यं, राज्यसर्वकारेण एव कार्यं कर्तुं न शक्यते। अतः भारते रामायणकाले राज्यरक्षणेन सह पर्यावरणस्य अपि सामाजिकरक्षणं प्राप्तम् ।

रामायणे समाज द्वारा प्राकृतिक पर्यावरण संरक्षण

पर्यावरणस्य प्राकृतिकसम्पदां रक्षणं संरक्षणं च प्रति समाजे चेतना अवश्यमेव आसीत्, अन्यथा स्वाभाविकतया रामायणकालः तावत् समृद्धः न स्यात्। तत्कालस्य वनसम्पदः, भूमिस्य उर्वरता, स्वच्छाः शुद्धाः च जलस्रोताः, वनस्पति-औषधानां प्रचुरता, वायुशुद्धता इत्यादयः, सर्वेषां प्राकृतिकतत्त्वानां सन्तुलनं च समाजस्य सहकार्यं प्रकाशयति

- 1. वनपर्यावरणसंरक्षणम्** - वनसंरक्षणे वननिवासजातीनां, तपस्वीसमुदायानां च सर्वाधिक महत्त्वम् आसीत् । तपस्विनः गभीरवनेषु आश्रमाः आसन् यत्र ते निर्भयाः परिभ्रमन्ति स्म । एते सर्वे सन्निकर्षात् सुहृदः अभवन् । ऋषिणां हि वनानि, वन्यजीवाः च तेषां कुटुम्बाः आसन्, येषां कार्यक्षमता तेषां प्रजानां रक्षणे एव आसीत् । भारद्वाजमुनिस्य आश्रमः विविधवृक्षैः अलङ्कृतः आसीत् । यत्किमपि परिवेशः, तत्रापि जीवाः अपि तथैव भवन्ति, यतः अगस्त्यमुनिस्य प्रभावात् तस्य आश्रमे निवसन्तः सर्वे वनस्पतयः, पशवः च स्निग्धपत्राणि आसन्, पशवः पक्षिणः च क्षमाशीलाः, शान्तिपूर्णाः च स्वभावाः आसन् । अगस्त्यमुनिः सुन्दरपर्यावरणस्य क्षतिं कुर्वन्तः निशाचराः प्राणिनः दमनं कृत्वा तस्य क्षेत्रस्य रक्षणं कृतवान् आसीत् । तस्य प्रभावात् तत्र जीवाः द्वेषरहिताः शान्ताः च अभवन् ।

एतेषां आश्रमाणां वातावरणं अतीव शान्तं सुखदं च आसीत्, तत्र फलमूलपक्षिणां प्रचुरता आसीत्। निर्मलजलपूर्णानि जलपक्षिभिः संपूर्णानि च सरोवराणि पद्मभूषितानि । पर्यावरणं शान्तं सुखदं च स्थापयितुं तत्र निवसन्तः ऋषिसमुदायः वनानां वन्यजन्तुनां च अनावश्यकरूपेण छेदनं न कुर्वन्ति स्म, अपितु स्वयमेव उपलब्धैः अन्नजलसामग्रीभिः स्वव्यापारं चालयन्ति स्म एवं वयं पश्यामः यत् रामायणकाले नागरिकान् विहाय वने निवसतां तपस्वीसमुदायानाम् सामाजिकपर्यावरणरक्षणे विशेषं योगदानम् आसीत् ।

2. नगरीयपर्यावरणसंरक्षणम् - नागरिकाः प्रकृतेः किमपि प्रकारस्य क्षतिं कुर्वन्ति इति उदाहरणानि नास्ति, अन्यथा नगरानां परितः वर्धमानानाम् वनानां अस्तित्वमेव संकटग्रस्तं स्यात् अधिकांशं राज्यं हरितवनैः परितः आसीत् । नगरेषु निवसन्तः नागरिकाः अपि पर्यावरणस्य विषये सचेतनाः आसन् । रामायणनगराणि बहूनि उद्यानानि, वनानि, निर्मलजलेन जलाशयैः च अलङ्कृतानि आसन् । तत्र निवासिनः गोआदयः पशवः च स्वस्थाः स्वच्छाः च आसन् । जलं दूषयति यः पापं मन्यते स्म । "रामायणे जलस्य प्रदूषणस्य उदाहरणानि नास्ति, नद्यः जलाशयजलं शुद्धं सर्वथा स्वच्छं च आसीत् । धनधान्यस्य प्रचुरता आसीत् तथा च जनाः सायंकाले उद्यानस्य शीतलं शुद्धं च वायुम् उपभोक्तुं प्रवृत्ताः आसन्। आसन्।" तत्र उत्सवाः।नगरसज्जाभिः सह अस्मिन् अवसरे वृक्षाः अपि अलङ्कृताः आसन्।एतानि सर्वाणि विशेषतानि तत्कालीनसमाजस्य प्रकृतेः महत्त्वं स्पष्टं कुर्वन्ति।

3. नद्यः तयोः घाटानां च संरक्षणम् - नद्यः जलस्य मुख्यः स्रोतः आसीत्, प्रदूषणरहितं शुद्धजलं च आसीत्, अस्मात् उद्धारणं बहुषु स्थानेषु दृश्यते । तामसा-नद्याः जलं स्वच्छं घाटे मलं नासीत् । यत्र नद्यः सङ्गमः आसीत् तत्र तत् जलं सम्भवतः देवता इति मत्वा पूज्यते स्म । मुक्तं शीतं गङ्गायाः जलं तस्याः तीरे ऋषीणां आश्रमाः आसन् । अयं मुनिसमुदायः सम्भवतः नदीजलं मलरहितं तिष्ठति इति पालनं कृतवान् । आदिकविः गङ्गायाः, तस्मिन् प्रचलितानां जलजन्तुपक्षिणां च विस्तृतं वर्णनं कृतवान् । गङ्गायाः तटे अपि बहूनि उद्यानानि आसन् । यत् सम्भवतः तेषां ऋषीणां प्रयत्नस्य परिणामः भविष्यति। नदीनां जलं रत्नवत् शुद्धम् आसीत् । एवं बहूनि नद्यः वनतटयुक्ताः आसन् । अनेकस्थानेषु जलस्रोतानां स्वच्छता, शुद्धिः च कविना वर्णिता अस्ति । एते सर्वे सूचयन्ति यत् तस्मिन् काले जलं जीवनस्य मूलभूतं आवश्यकता आसीत्, ईश्वरस्य रूपमपि मन्यते स्म । एतादृशेन प्रत्ययेन मनुष्याः जलस्य स्वच्छतायाः विषये सचेतनाः अभवन् । घाटेषु मन्दिराणां अन्वेषणेन तस्मिन् काले समाजः स्वस्य प्राकृतिकपर्यावरणस्य विषये अवगतः आसीत् इति सूचयति ।

4. समाजेन सांस्कृतिकपर्यावरणस्य संरक्षणम् - समाजस्य वा व्यक्तिस्य वा अस्तित्वाय सांस्कृतिकसंरक्षणम् अत्यावश्यकम्, यतः संस्कृतिं विना अस्माकं परिचयस्य निद्रायाः संकटः भवति। अतः सांस्कृतिकविरासतां अस्माकं अस्तित्वस्य एकः अत्यावश्यकः भागः अस्ति । शम्यानकालस्य समाजः स्वस्य सांस्कृतिकविरासतां बहुमूल्यं मन्यते स्म, तस्य संरक्षणं प्रति सजगः च आसीत् । जनाः धर्मानुसारं वर्तन्ते स्म । नित्यं यज्ञं अग्निहोत्रं च करणं तस्य दैनन्दिनकार्यक्रमे समाविष्टम् आसीत् । शास्त्रानुसारं समाजः चतुर्षु वर्णेषु विभक्तः आसीत् । परन्तु एतेषु पात्रेषु परस्परं सामञ्जस्यं दृश्यते, तेषु विग्रहस्य भावः नासीत्।

क्षत्रियाः ब्राह्मणानाम् आज्ञानुसारं वर्तन्ते स्म, वैश्यः क्षत्रियाणां अनुसरणं कुर्वन्ति स्म, शूद्राः च स्वकर्तव्यं अनुसृत्य चतुर्णां उचितवर्णानां सेवां कर्तुं सज्जाः आसन्। एषा तेषां कर्तव्यप्रतिभावना तेषां परस्परं सम्बद्धतां जनयति स्म । चतुर्षु आश्रमेषु गृहस्थाश्रमं श्रेष्ठं मन्यते । अतः अधिकांशः समाजः गृहस्थैः परिवारैः च आसीत् । एते सर्वे गृहस्थाः धर्मानुसृत्य ऋणमुक्तये सम्बन्धिनः कर्म कुर्वन्ति स्म । पञ्चमहायग्यानां कर्माणि च नित्यं क्रियन्ते स्म । शिक्षा महत्त्वपूर्णा आसीत्, सर्वे जनाः वेदस्य षड्भागैः परिचिताः आसन् । सर्वे मानवाः सद्गुणाः आसन्, न कश्चित् मानवः मूल्यहीनः आसीत्। न कश्चित् कुण्डलमुकुटमालाविहीनः स्नानविहीनः स्थितः, चन्दनपिष्टं न प्रयोजयति, यः किमपि नैवेद्यवर्जितः नासीत् । अशुद्धभोजनं न दत्तवान् न मनः संयमति स्म । सर्वे मनुष्याः सुखिनः, धार्मिकाः, विद्वाः, निर्लोभाः, सत्यवादिनः, स्वधनतृप्ताः च आसन् । आतिथ्यं देवपूजा च सर्वेषां मनुष्याणां परमं कार्यम् आसीत्, अस्मिन् प्रमादः नासीत् । रामायणकालस्य समाजे सांस्कृतिकप्रत्ययाः नित्यं व्यवहारे आनीताः आसन् । एवं प्रकारेण सर्वे मानवाः संस्कृतिनुसारं उत्तमं व्यवहारं कुर्वन्ति स्म ।

5. नैतिकपर्यावरणसंरक्षणम् - सामाजिकसंरक्षणस्य अन्तर्गतं नैतिकव्यवहारं व्यवहारं च अवलोकयितुं उचितं भविष्यति। रामायणे लिखितवर्णनात् ज्ञायते यत् जनानां नैतिकस्तरः अतीव उच्चः आसीत् । सर्वे मानवाः नैतिकताम् स्वचरित्रस्य अत्यावश्यकं भागं मन्यन्ते स्म, तस्य प्रयोगं च स्वव्यावहारिकजीवने कुर्वन्ति स्म । एवं नैतिकगुणाः स्वयमेव तेषां रक्षणं कृतवन्तः । अयोध्यावासिनां कामुकः, कृपणः, क्रूरः, मूर्खः, नास्तिकः वा नासीत् । सर्वे जनाः धार्मिकाः संयमाः सुखहृदयः विनयशीलाः शुद्धाः । न कश्चित् क्षुद्रः, चौरः, अनैतिकः वा आसीत् । सर्वे सुखिनः धार्मिकाः विद्वांसः निर्लोभाः सत्यवादिनः स्वधनतृप्ताः । एतेभ्यः विहाय यः राजानं ब्रह्महत्यां गोहन्तारं चोरं पशूनां वधार्थं सज्जं नास्तिकः गपशपं लोभी मित्रं हन्तारं च एकः यस्य समाजे स्थानं नास्ति, तस्य समाजे स्थानं नासीत्। एते सर्वे पापिनः जगति गच्छन्ति इति विश्वासः आसीत् । अतः तेषां कृतानि दुष्कृतानि अनैतिकानि दुष्टानि च मन्तव्यानि आसन् । एतादृशाः बहवः नैतिकप्रत्ययाः समाजे प्रचलिताः आसन्, येषां स्वीकृत्य सामाजिकाः मानवाः स्वस्य, स्वपरिसरस्य च नैतिक-आचरणं विचारं च नियन्त्रयितुं प्रयुञ्जते स्म तथा च पर्यावरणस्य सात्व-संकल्पानां माध्यमेन ते सम्पूर्ण-प्रकृतेः उपरि एकाधिकारं स्थापितवन्तः अस्य आधारेण रामराज्ये प्रकृतिः अपि अनुकूला आसीत् । ऋषयः अपि स्वजीवनं संयमनियमेन बद्ध्वा प्रकृतिं स्वेच्छां च नियन्त्रयन्ति स्म । तदनुसारं तस्य सेवनं कर्तुं समर्थाः आसन्। परन्तु यदा मनुष्यः प्रकृतेः विरुद्धं व्यवहारं करोति स्म तदा न केवलं पर्यावरणं प्रभावितं भवति स्म, अपितु तस्य पतनम् अपि अनिवार्यम् अभवत् । स्वर्गं नरकं च सम्भवतः दुष्टकर्मणां दुष्कृतानां च निवारणाय निर्मितम् आसीत् । दुष्टः पुरुषः नरकं गच्छति। इति कथयित्वा तस्य दुष्कृतेभ्यः उद्धाराय प्रयत्नः कृतः, तदर्थं च राज्ञा दण्डव्यवस्था अपि निर्धारिता । सर्वकारीयपरिपाटानां माध्यमेन राज्येन पर्यावरणस्य रक्षणार्थं नियमाः निर्मिताः, तेषां स्वयम् अनुसरणं कृतम्, जनाः अपि तदर्थं प्रेरिताः अभवन् । परन्तु यदि राज्येन निर्मिताः नियमाः कुत्रापि उल्लङ्घिताः भवन्ति स्म तर्हि दण्डद्वारा तेभ्यः सम्यक् मार्गदर्शनं भवति स्म । यद्यपि अहिंसा महान् गुणः आसीत् तथापि स्त्रीहत्या अपि चतुर्णां वर्णानां हिताय पापं न मन्यते स्म । गो, ब्राह्मण, राष्ट्रहितं च सर्वोपरि मन्यते स्म। एवं प्रकारेण राज्यसर्वकारेण प्रत्येकस्य जीवस्य न्यायः, सुरक्षा च प्रदत्ता ।

राष्ट्रीयसुरक्षा सर्वोपरि आसीत् । देशस्य प्राकृतिकपर्यावरणस्य रक्षणार्थं राज्यसर्वकारेण अनेकानि उद्यानानि, वनानि, उद्यानानि, उद्यानानि च स्थापितानि । जलस्रोतानां स्वच्छतायां ध्यानं दत्तं, वातावरणं शुद्धं पवित्रं च कर्तुं मन्त्रजपसाहाय्येन यज्ञक्रियाः क्रियन्ते स्म । धूमेन पवित्रैः मन्त्रध्वनिभिः च वातावरणं शुद्धं कृतम् । तथैव सामाजिकपर्यावरणपरिपाटेषु जनानां योगदानम् आसीत् ।

जनाः स्वपरिसरस्य वातावरणं शुद्धं कर्तुं स्वस्य व्यवहारं, आचरणं च सुधारयन्ति स्म । राज्येन निर्धारितनियमानाम् अनुसरणं कृत्वा पर्यावरणस्य क्षतितः रक्षणं कृतम् । यदि वयं वनेषु निवसतां भिक्षुसमुदायं पर्यावरणविदः समाजः इति वदामः तर्हि तस्य किमपि दोषः न स्यात्, यतः ते न केवलं स्वाश्रमस्य प्राकृतिकं वातावरणं सुस्थितौ स्थापयन्ति स्म अपितु तत्रत्याः पशवः पक्षिणः अपि स्वस्य माध्यमेन रक्षन्ति स्म सद् आचरणम्। आवश्यकतानुसारं तत् कर्तुं प्रयुक्तम्। एवं रामायणस्य आधारेण वक्तुं शक्यते यत् रामायणे सर्वकारे विशेषं ध्यानं दत्तं तथा च पर्यावरणसंरक्षणार्थं सामाजिकपरिहाराः, परस्परसमन्वयद्वारा पर्यावरणस्य उत्तमस्थितौ सुधारं कर्तुं प्रयत्नाः कृताः।

उपसंहार

वाल्मीकि की प्रतिभा ने रामायण के सुन्दरकाण्ड में जिस अमृतरस की सृष्टि की है वह अनन्काल तक कवियों तथा सहृदयों को सन्तर्पित करता रहेगा । मानव मूल्यों के उपस्थापन में, काव्य के ललित आदर्श के चित्रण में, जीवन को उदात्त बनाने की कला में, सत्यं शिवं के साथ सुन्दर के सामरस्य की उपस्थापना में वाल्मीकि की वाणी विश्व के सामने एक भव्य आदर्श प्रस्तुत कर चिरकाल पर्यन्त आलोक स्तम्भ का कार्य करती रहेगी। रामायण में गुण-वृत्ति आदि का विशेष वर्णन नहीं मिलता है । फिर भी माधुर्य, ओज और प्रसाद तथा उपनागरिका, परूषा और कोमला गुण - वृत्ति की स्थिति अल्पमात्रा में विद्यमान हैं इस प्रकार महर्षि वाल्मीकि भावपक्ष और कलापक्ष की दृष्टि से परिष्कृत शैली में सुन्दरकाण्ड की रचना कर परवर्ती विद्वानों एवं कवियों के लिए एक प्रेरणा दे गए हैं जिसके लिए काव्य जगत उनका चिर ऋणी है।

सन्दर्भः

1. डॉ० राखाल दास वन्दोपाध्याय, प्राचीन मुद्रा, काशी, सं० 1981
2. डॉ० रागेय राघव प्राचीन भारतीय परम्परा और इतिहास, दिल्ली, 1953
3. डॉ० राजबली पाण्डेय हिन्दू संस्कार वाराणसी, 1957
4. डॉ० राजवली पाण्डेय, प्राचीन भारत, वाराणसी, 1962
5. डॉ० राधामुकुद मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, दिल्ली, 1958
6. रामदास गौड़ हिन्दुत्व वाराणसी, प्रथम संस्करण
7. डॉ० रामधारी सिंह दिनकर संस्कृति के चार अध्याय, दिल्ली, 1956

8. डॉ० लल्लन जी गोपाल एवं डॉ० ब्रजनाथ सिंह यादव भारतीय संस्कृति गोरखपुर, 1958
9. वाचस्पति गैरोला, संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी, सं० 2017
10. डॉ० वासुदेव उपाध्याय, गुप्त साम्राज्य का इतिहास, इलाहाबाद, 1952
11. डॉ० वासुदेव उपाध्याय, भारतीय सिक्के प्रयाग, सं० 2005
12. डॉ० वासुदेव शरण अग्रवाल, पाणिनि कालीन भारत वर्ष, बनारस, सं० 2012